

Osmanlı Devleti'nde Orta Asya Kökenli Askerî Unvanların Kullanımına Dair Bazı Tespitler

Emine Erdoğan Özünü*

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan

Abstract : “Subaşı” and “çavuş” are the military titles which have been widely used in the states of Turkish civilization. Even though these titles were transmitted to the Ottomans with different forms of pronunciation that of from Central Asia, in terms of functionality, they had been used in the history of the organisation and presented continuity.

ş, one of these terms and which had been used to denote army, soldier commander in the Middle Age Turkish states, was used to denote both the officers who provided the security of the region that they worked and who were responsible for public order and security in the cities of the Ottoman State. While in Central Asia the term ş had been a title used for those working as ambassadors, in the Ottoman State it varied in terms of use and acquired an identity of organisation. Even though the two terms had changed both in terms of character and pronunciation, they continued their existence till the Ottoman State. This situation is the indicator of traces of the Turkish civilization in the Ottoman State, or in other words, the cultural continuity. In this article, observations will be made on the mentioned titles concerning their uses and functions, first, in the Central Asia, then, in the organisational structure of the Ottoman State.

Keywords: The Ottoman State, Central Asia, Subaşı, Çavuş, Military Title.

Özet : Subaşı ve çavuş unvanları, Türk medeniyetine dâhil olan devletlerde yaygın olarak kullanılan askerî unvanlardandır. Bu unvanlar, Osmanlılara Orta Asya'da kullanıldığı şekilden farklı telaffuz biçimiyle

geçseler de işlev bakımından teşkilât tarihi içinde kullanılmış ve süreklilik arz etmişlerdir. Bu unvanlardan biri olan ve Ortaçağ Türk devletlerinde asker, ordu komutanı olarak adlandırılan sübaşı terimi, Osmanlı devletinde hem şehirlerde asayiş ve güvenlikten sorumlu olan kişiler için hem de taşrada buldukları bölgenin güvenliğini sağlayan görevliler için kullanılmıştır. Çavuş unvanı ise, Orta Asya'da daha çok elçilik görevlerinde bulunanlar için kullanılan bir unvan iken, Osmanlı devletinde kullanım açısından çeşitliliğe uğramış ve bir teşkilât hüviyeti kazanmıştır. Her iki terim, gerek mahiyet gerekse söyleniş tarzı itibarıyla değişikliğe uğrasa da Osmanlı devletine kadar mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu durum, Orta Asya'da başlayan Türk medeniyetinin Osmanlı'daki izleri, bir diğer ifadeyle kültürel devamlılığının bir göstergesidir. Bu makalede, söz konusu unvanların öncelikle Orta Asya'daki kullanımı, akabinde ise Osmanlı teşkilât yapısı içerisindeki kullanımları ve işlevlerine dair tespitlerde bulunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Orta Asya, Subaşı, Çavuş, Askerî unvan.

Giriş

Osmanlı askerî ve idarî teşkilâtına Orta Asya kökenli birçok terim ve unvan geçmiştir. Bu unvanlar, Osmanlılara Orta Asya'da kullanıldığı şekilden farklı telaffuz biçimiyle geçseler de işlev bakımından teşkilât tarihi içinde kullanılmış ve süreklilik arz etmişlerdir. Orta Asya'nın izlerini taşıyan bu terimler içerisinde iki askeri unvan dikkati çekmektedir. Bunlardan biri subaşı, bir diğeri ise sadece Osmanlı'da değil, halihâzırda günümüz Türk ordusunda da kullanılan bir unvan olan çavuş'tur. Bu makalede, söz konusu unvanların öncelikle Orta Asya'daki kullanımı, akabinde ise Osmanlı teşkilât yapısı içerisindeki kullanımları ve işlevlerine dair tespitlerde bulunulacaktır.

Subaşı Terimi Hakkında

Subaşı unvanı esasen Sübaşı'dan gelmektedir. Bu terimin ilkini oluşturan “sü” kelimesi, eski Türkçe'de asker, ordu mânâsına

açık ve cömert olmalıdır. Sübaşı, bütün malını mülkünü askerlere dağıtmalı ve böylece etrafına kendisiyle savaşıcak pek çok dost, arkadaşı, silah arkadaşı toplamalıdır. Sadece kendisini düşünerek hareket etmemeli, kendisine bir at, bir takım elbise ve birkaç silahı kâfi görmeli, çoluk çocuk ve karım deyip mal toplamamalı, veyahut mülk ve bağ-bahçe toplamak için para biriktirmemelidir. Aldıklarını verip beylikle şöhretini büyütmelidir⁹.

Yine Kutadgu Bilig'e göre komutan (sübaşı), askerini düzene sokmalı, sıralarını ve saflarını iyice düzenlemeli, küçük rütbelilerin büyükler arasına girmesine, uzak ve dışarıda duranların da birliğe yakın olmasına izin vermemelidir. Komutan, düşmanla yüz yüze geldiğinde uyanık olmalı, gece gündüz uyumamalıdır¹⁰. Öncü yani akıncı birliğini (yezek) yanına alarak, düşmanın yakınlarına kadar sokulmalı; ordugah ve konağını, otlar ile suları görüp seçmeli ve konağını ona göre kurmalıdır¹¹. Bir sübaşı'nın yüreği harpte arslan yüreği, dövüşürken de bileği kaplan bileği gibi olmalıdır. Domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır. Bununla birlikte kızıl tilki gibi hilekâr olmalı, deve aygırı gibi öç gütmelidir. Hile ve kurnazlık yollarını bilmelidir. Kendisini saksağandan daha dikkatli tutmalı, kaya kuzgunu gibi daima uzağı gözetlemelidir. Arslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı, baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir. Söyledikleri doğru olmalı ve sözüne emniyet edilmelidir¹².

Reşat Genç'e göre, Karahanlı askeri sisteminde sübaşı, bütün ordunun kumandanı, yani başkumandanı değildir ve dolayısıyla bir tek sübaşı yoktur. Kelime doğrudan doğruya "ordu kumandanı" anlamındadır. Bu yüzden de muhtelif ordu kumandanları yani emirleri olabiliirdi. Yine

⁹ Reşat Genç, *İ D v t ş tı (I. zı) (t A ışı v*), Kültür Bakanlığı yay., İstanbul 1981, s.320-322.; Bu hususta ayrıca bkz.

B. Ögel, *t ş Ç ğ ı*, s.569-570.; Suat İlhan, *As t ş s " ts "*, Ötüken yay., İstanbul 1999, s.76.

¹⁰ B. Ögel, *t ş Ç ğ ı*, s.570.; Aynı yazar, *t ş*, Cilt 7, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1991, s.124.

¹¹ B. Ögel, *t ş*, Cilt 7, s.126.

¹² R.Genç, *İ D v t ş tı*, s.322-323.; Kutadgu Bilig'de sübaşının nitelikleri ve vazifeleri hakkında bkz. *t g B g*, I (Metin), (Haz. Reşid Rahmeti Arat), TDK yay., Ankara 1999, s. 241-256.

O'na göre, XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyıl başlarında Yarkend bölgesinde tanzim edilmiş bulunan tarla satış senetlerinde, aynı senet üzerinde birden fazla sübaşı'nın kaydedilmiş olması, bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim orduların tamamına genellikle hükümdarların kumanda ettikleri bir devirde, bir başkumandandan söz edilmesi imkânsızdır¹³.

Yukarıda vazifelerinden bahsettiğimiz ve askeri açıdan oldukça ehemmiyetli bir unvan olduğunu vurguladığımız sübaşı terimi, Anadolu Selçuklularında eski önemini kaybetmiştir. Bu terim, Anadolu Selçuklularında yine ordu kumandanı anlamına gelip¹⁴, askeri teşkilâta başkumandandan sonra yer almaya başlamıştır¹⁵. Ancak burada bir hususu izah etmekte yarar vardır. Sübaşılar o vilayetin ve askerlerin sahibi ve efendisi değil, sadece amirleri konumundaydılar¹⁶. Bunlar vilayet merkezlerinde bulunup hem bölgelerinin güvenlik ve asayişle ilgilenirler, hem de savaş zamanlarında kaza, nahiye ve köylerdeki tımarlı sipahiye kumanda ederlerdi¹⁷. Bu dönemde sübaşılardan bir vilayetin askeri valisi olarak nitelemek daha doğrudur¹⁸.

Sübaşılar, sefer ilanında ordunun toplanma yerine giderek beylerbeyinin emrine girerlerdi. Osmanlılardaki Enderun sistemine benzer bir sistem içerisinde yetişen ve gelirlerini başında buldukları şehrin zabıta olaylarından ve örfi vergilerinden elde eden sübaşılar, doğrudan doğruya divan tarafından atanmaktaydılar. Sübaşı tayin olunmak suretiyle hükümete bağlı vilayetler halinde, idare olunan bölgelere "divani" veya sultanın "divan dairesi" adı verilirdi. Selçuklu devrinde böyle vilayetlere umumiyetle "sübaşılık" denmiş olması

¹³ R.Genç, *İD v t ş t*, s.318-319.

¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *A B v A*, *D v t*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.203.

¹⁵ J.H.Kramers, "Sü-başı", s.79.; M. İlgürel, "XVII. Yüzyıl Balıkesir...", s.1275.

¹⁶ Osman Turan, *v -İs t*, Boğaziçi yay., İstanbul 1999, s.313.

¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *s İD v t ş t*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.103.

¹⁸ J.H.Kramers, "Sü-başı", s.79.; Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilâtı", *s t*, Cilt 6, s.121.

muhtemeldir. İktalara sübaşılar karışmaz, küçük şehir kasaba ve köylerde sübaşının naibleri görevlendirilirdi¹⁹.

Osmanlı Devleti'nde Sübaşılar

Sübaşı kelimesinin söyleniş biçimi zamanla değişiklik göstererek Osmanlı devrinde “subaşı” haline gelmiştir²⁰. Bu terim, Osmanlı arşiv belgelerinde de geçmektedir²¹. Osmanlıların ilk devirlerinde sübaşılar, merkezden ulufe alırlar, asayişten sorumlu olurlar ve askeri kuvvetlere kumanda ederlerdi. Bunlar teşkilâta Kadı'dan sonra gelirlerdi. Osman Gazi'nin Karacahisar'ı zapt ettiği zaman yaptığı ilk işlerden biri, Gündüz Alp'i subaşılık görevine tayin etmesidir²².

Osmanlı devletinin genişlemesiyle birlikte, devlet teşkilatında bir takım değişiklikler meydana gelmiş ve bu durum, subaşılık müessesesine de yansımıştır. Sübaşılardan başkentte yahut taşrada bulunmalarına göre vazife ve rütbe açısından farklılık meydana geldi. Merkezde yani İstanbul'da bulunan sübaşının görevi, aşağı yukarı polis amirliğine tekabül eden Çavuşbaşı'ya yardımcı olan büyük inzibat zabitlerinden biriydi²³. Osmanlı ordusu, sınır boylarının korunması görevini üstlenmiş iken, şehirlerin asayiş ve güvenliğinden kadılar ve sübaşılar sorumlu olmuştur. Doğal olarak bu vazifelerini şehrin diğer görevlileri olan muhız başı, dizdar, muhtesib ve serdar ile birlikte yerine getirmekteydiler²⁴.

İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük merkezlerin sübaşılardan, daha fazla sorumlulukları olduğu için önemli şahsiyetlerdi. En büyük merkez olması sebebiyle İstanbul'un asayiş için, subaşılardan başka yeniçeri

¹⁹ J.H.Kramers, “Sü-başı”, s.79.

²⁰ M.A.Ünal, “Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite...”, s.121.

²¹ Örnek belgeler için bkz. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *D t*, No:14, s.1076.; No:22, s.865.

²² J.H.Kramers, “Sü-başı”, s.79.

²³ J.H.Kramers, “Sü-başı”, s.79.

²⁴ Halil İncelik, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *t s E g t t C t Is st*, (Ed.Thomas Naff-Roger Owen), Illions 1977, s.33.; Aynı yazar, “Mahkeme”, *İA*, Cilt 7, s.149.

kollukları da kullanılıyordu. Subaşı daimi surette merkezde bulunup, hapis, tevkif ve idam emirleri için beklerdi²⁵.

Taşrada ise subaşılar, Osmanlı askeri teşkilatı açısından önemli bir mevkiye sahiptiler. Osmanlı timar sistemi içerisinde Subaşılar, dirlik sahibi olup, diğer sipahilerin ve kendilerine tevdi edilen idari bölgenin ahalisi arasında asayiş koruma vazifesini yerine getirmekteydiler²⁶. Subaşılar, XV. yüzyılın sonlarına ve hattâ XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar askeri ve idari görevler yüklenirlerken daha sonra beylerbeyi ve sancakbeyleri tarafından atanan birer görevli durumuna düştüler²⁷. Askeri bakımdan yedi sekiz kaza bir sancak teşkil etmekte olduğundan, bunların başında bulunan sancakbeyi bu kazalardan en önemli olanı sancak merkezi kabul ederek orada oturur ve her kazaya hem oranın güvenliğini temin etmek ve hem de kadı veya naibinin hükmedeceği nakdi cerimeleri sancakbeyi hesabına almak üzere birer subaşı gönderirdi. Köylere dahi köy subaşılarını tayin edirdi²⁸.

Fatih Sultan Mehmed Kanunnâmesi'nde de subaşılık görevi iki kısma ayrılmaktadır. Kanunname'ye göre biri miri, diğeri timar subaşısı olmak üzere iki tür subaşılık vardır. Miri subaşılar, daha önce de bahsettiğimiz üzere şehir ve kasabalarda belediye, zabıta ve asayiş işlerine bakarlardı. Gündüzleri şehir içinde kol gezerek çarşı, pazar ve mahalle aralarının temizliğini temin etmek, kaldırımları tamir ettirmek vazifeleri arasında bulunmaktaydı²⁹.

Bir diğer subaşı olan Tımarlı subaşı ise sancakbeyinden sonra sipahilerin en önemli subayıydı. Görevi, bulunduğu eyalet ve sancak merkezlerinin idare amirliğiydi. Bunlar serbest dirlik tasarruf ederler, sefere cebelüleri ile birlikte katılırlardı³⁰. Sultan, beylerbeyine sefer fermanı gönderdiğinde sipahiler, subaşılardan kumandasında, sancakbeyinin sancağı altında toplanırdı. Sancakbeyleri de beylerbeyinin

²⁵ M. İlgürel, "XVII. Yüzyıl Balıkesir...", s.1276.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.21.

²⁶ J.H.Kramers, "Sü-başı", s.79.

²⁷ M. İlgürel, "XVII. Yüzyıl Balıkesir...", s.1276.

²⁸ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *A. D. C. F. D. g. s.*, Cilt XIII, Sayı 1-2 (Mart-Haziran 1955), s.50.

²⁹ M.A.Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite...", s.121.

³⁰ M.A.Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite...", s.121.

bayrağı altında toplanır, sonra her beylerbeyi emredilen zamanda ve yerde sultanın ordusuna katılırdı³¹. Osmanlı ordusunda her alayda üç dört subaşı bulunurdu³². Esas itibariyle bakıldığında timarlı subaşuların nispeten ilk dönemlerdeki sübaşularla görev ve vazife itibariyle benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz.

Timarlı olan subaşuların Osmanlı timar sistemine göre, ellerindeki has ve zeametlerin değerleri yirmi binle yüz bin akçe arasında değişirdi³³. Bir timarın zeamet olabilmesi için Defter-i Hakani'de subaşıya ait bir timar olarak kaydedilmesi gerekiyordu³⁴. Savaşlara katılıp, padişahın uğrunda can ve baş feda etmiş ve şehit olmuş dirlik sahibi subaşuların dirliklerin

nahiyeleri aynı anlamdaydı³⁷. Kendileri kasabalarda oturan subaşılar, bölgelerindeki köylerde oturan sipahilerin komutanlarıydı³⁸.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı türlü buhranların XVII. yüzyılda kendisini daha da belli etmeğe başlamasıyla birlikte, halk ile merkez arasında farklı bir yönetici zümresi doğmuştur. Bu zümre içerisinde halka eziyet eden haksız yere para toplayan şahıslar çoğunlukta idi. Özellikle de XVI. yüzyılın sonlarına doğru, yeniçerilerin gerek subaşı kisvesi altında gerek diğer görevliler olarak halk üzerinde baskıları artmıştı. Bunlar, köylerden nakit para dışında, yiyecek, hayvan ve giyecek gasp etmekte ve halkı zorla çalıştıracak kadar ileriye gitmekteydiler. Mühimme defterlerinde yer alan bir kayıt, bu hususla ilgili çarpıcı bir bilgi sunmaktadır. Teke ili sancakbeyine gönderilen 1568 tarihli bir hükümde, Teke'de bazı köylerde hırsızlık ve haramilik eden eşkıyayı himaye eden bey, subaşı ve çavuş gibi devlet görevlilerinin dirliklerinin ellerinden alınması emredilmiştir³⁹. Bu durumun neticesi olarak da devlet, otoritesini temsil edenlerin, bu hak ve adalete aykırı tutumlarına mani olmak gayesiyle zaman zaman adaletnâmeler neşretmiştir⁴⁰.

Çavuş Unvanı Hakkında

Orta Asya kökenli olup, Osmanlı devlet teşkilâtında kullanılan bir diğer unvan ise “çavuş”tur. Çavuş unvanı, çok eski dönemlerden itibaren muhtelif Türk devletlerinde bazı saray hizmetlerini yerine getiren memurlara verilen, orduda küçük bir askeri rütbeyi ifade eden ve günümüzde hâlâ Türk ordusunda kullanılan bir terimdir⁴¹. F.W.K. Müller,

³⁷Özer Ergenç, *Osmanlı Devleti'nde Orta Asya Kökenli Askerî...*, Ankara Enstitüsü Vakfı yay., Ankara 1995, s. 62-63.

³⁸H. İncelik, *Osmanlı Devleti'nde Orta Asya Kökenli Askerî...*, s.122.

³⁹İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri*, Cilt 7, 418/1202. (Mühimme defterleri bundan sonra MD olarak kısaltılacaktır).

⁴⁰Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. M. İlgürel, “XVII. Yüzyıl Balıkesir...”, s.1277-1278.

⁴¹M. Fuad Köprülü, “Çavuş”, *İA*, Cilt 3, s.362.; Orhan F. Köprülü, “Çavuş”, *DİA*, Cilt 8, s.236.; Bu unvan, Türkçe sözlükte, “Osmanlı devleti teşkilâtında çeşitli hizmetler yapan görevli, Osmanlı ordusunda üst komutanların buyruklarını ast komutanlara ulaştıran görevli, Onbaşı'dan sonra gelen ve görevi manga komutanlığı olan er rütbesi” olarak geçmektedir. Bkz. *Osmanlı Devleti'nde Orta Asya Kökenli Askerî...*, Cilt I, TDK yay., Ankara 1988, s.284-285.

filolojik bir terim olarak, eski Uygur metinlerde geçen “ış” kelimesinin Osmanlılarda kullanılan “ış” kelimesinin eski şekli olduğu ihtimalini öne sürmektedir. Bu hususta araştırma yapan P. Pelliot da aynı ihtimali ileri sürerek, Çin kaynaklarında, 735 ve 737 yıllarında Çin sarayına, T’u-kiü’ler tarafından, elçi olarak gönderilen kişinin taşıdığı unvan olan “çö-pi-şe” unvanının, çavuş unvanıyla aynı olduğunu ileri sürmektedir. Bu durum “ış” kelimesinin oldukça eski bir unvan olduğunu göstermektedir⁴².

Kök Türkler’den itibaren Osmanlılar da dahil olmak üzere Türk devletlerinin çoğunluğunda askeri (kumandan), idari (sivil muhafız, haberci) ve diplomatik (elçi) bir unvan olan “ış” tabiri, Abdulkadir Donuk’a göre Orhun kitabelerinde iki yerde geçmektedir⁴³.

Divânü Lugâti’t-Türk’de “ış” şeklinde geçen kelime, eserin yazarı Mahmud Kaşgarî tarafından “savaşta safları düzelten, savaş olmadığı zaman da askeri zulüm etmeye bırakmayan kimse, çavuş” olarak tanımlanmaktadır⁴⁴. Bu terim, Peçenek ve Kuman lehçelerine “ış”, Macarca’ya ise “çös” şeklinde geçmiştir. Görüldüğü üzere Kök Türkler, Uygurlar ve Peçenekler arasında “ış” terimi, askeri bir rütbe ve unvan olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte Kök Türkler’de bu unvan, elçilik görevinde bulunan kişileri ifade etmek için de kullanılmıştır. Nitekim asırlar sonra çavuşların elçilik vazifesini yerine getirdiklerine dair bilgiye Osmanlılarda da tesadüf edilmektedir⁴⁵.

Hazarlarda “çavuşyar” şeklinde mevcudiyetini bildiğimiz “ış” terimi, Gazneliler ve Karahanlılar devrinde Farsça’ya⁴⁶ girmiş, tarihi ve edebî eserlerde kullanılmıştır. Gazneliler’de hem çavuş hem de bunun eş anlamlısı olarak “ış” ve “ış” kelimeleri kullanılmıştır. Irak,

⁴² F.W.K.Müller ve P.Pelliot’dan naklen M.F.Köprülü, “Çavuş”, *İA*, Cilt 3, s.362.; Aynı tespit için bkz. O.F.Köprülü, “Çavuş”, *DİA*, Cilt 8, s.236.

⁴³ A. Donuk, *Es* ..., s.92.

⁴⁴ *D v g t t s*, Cilt I, s.368.; Bu hususta ayrıca bkz. R.Genç, *ı D v t ş t*, s.304-305.

⁴⁵ M. F. Köprülü, “Çavuş”, s.362.; O. F. Köprülü, “Çavuş”, s.236.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *s ı D v t ş t*, TTK yay., Ankara 1988, s.409.

⁴⁶ Farsça-Türkçe sözlükte, “ış” kelimesinin Türkçe’den alındığı ifade edilerek “ış” kelimesinin *s v ş go- s* olduğu belirtilmiştir. Bkz. Ziya Şükûn, *F s - g t (t F g)*, Cilt I, MEB yay., İstanbul 1996, s.683.

Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Yemen gibi, çeşitli dönemlerde Türk sülalelerinin hâkimiyeti altında bulunmuş olan Arap memleketlerinde bu kelime, $\nu \varsigma$, $\nu \xi$ veya $\xi \nu \xi$ şeklinde, Balkan ve Doğu Avrupa dillerinde “ $\nu \xi$ ” şeklinde kullanılmıştır. Türklerle münasebetleri çok eskilere dayanan Bizanslılara da geçen bu terim, bazı Bizantinistlerin iddia ettiği gibi Osmanlılara Bizanslılardan geçmemiştir. Nitekim daha XI. yüzyılda Selçuklularda “ $\nu \xi$ ” unvanı ve teşkilâtı bulunmaktaydı⁴⁷.

Ç $\nu \xi$ teriminin filolojik kökenine dair görüşlerin yanında kelimenin etimolojik kökenine dair bir takım tespitler de bulunmaktadır. Genel olarak kabul edilen görüşe göre çavuş kelimesi, eski ve yeni birçok Türk lehçelerinde mevcudiyeti bilinen “ $\xi \nu$, $\xi \nu$, $s s$, $\xi \nu \xi$ ” anlamına gelen “ ν ” kökünden türemektedir. Orduda düzenin korunmasıyla görevli olan çavuşların, hükümdarın ve diğer komutanların emirlerini askeri birliklere yüksek sesle bildirdikleri için bu unvanı almış olabilecekleri ileri sürülmektedir⁴⁸.

Büyük Selçuklular, Harzemşahlar, Abbasi halifeleri ve Delhi Türk sultanlarının saraylarında da çavuşlar zümresi vardı. Selçuklular ve Harzemşahlar döneminde çavuşlar zümresi, sarayda hükümdarın emri altında bulunan askeri bir teşkilattı. Hükümdarın özel kuvvetini teşkil eden ve genellikle kölelerden teşkil edilen bu zümre arasında çavuşlar hususi bir yere sahipti. Hükümdar tarafından verilen her türlü emrin yerine getirilmesi ve tebliğ edilmesi bunların başlıca vazifeleriydi. Merasim törenlerinde, bayramlarda ve alaylarda bellerinde gümüş kemerler ve ellerinde altın veya gümüş yaldızlı asalar bulunan bu çavuşların bulunması mecburiydi. Hükümdar bir yere giderken, çavuşlar onun etrafını sararlar ve Türkçe “ $s \nu$ ” veya Arapça “ ν ” yahut farsça ν - ξ diye bağırarak yol açarlardı. Bunların elbiseleri ve külahları siyah olduğu için bunlara “siyah-pûşûn-ı dergâh” yani “ $s \nu$ ” de denilmekteydi. Bu teşkilât, Selçuklulardan sonra Atabeyler ve Eyyubiler vasıtası ile Mısır-Suriye Memlûk devletlerine de geçmiştir. İlhanlılar zamanında eski önemini kaybeden çavuş kelimesi, yerini “yasavul” kelimesine bırakmıştır. Bunlar daha çok adlî takibatla

⁴⁷ M. F. Köprülü, “Çavuş”, s.363.; O. F. Köprülü, “Çavuş”, s.236.

⁴⁸ M. F. Köprülü, “Çavuş”, s.363.; O. F. Köprülü, “Çavuş”, s.236.

uğraşmaktaydılar. Celâirliler, Timurlular, Akkoyunlu ve Safeviler devrinde *çavuş* kelimesinden ziyade *yasavul* kelimesi kullanılmıştır⁴⁹.

Çavuş kelimesi ve teşkilâtı Anadolu Selçuklularında da bulunmaktaydı ve Büyük Selçuklularda bulunan zümre ile vazife bakımından aynıydı. Hükümdar veya büyük emirler tarafından verilen emirleri, yüksek sesle bağırap, halka anlatmak, merasim esnasında alkışlarda bulunmak, memleketin içinde ve dışında kendilerine verilen görevleri yapmak sarayda hususi bir zümre olan *çavuşların* vazifeleri arasındaydı⁵⁰.

Osmanlı'da “Çavuş” Unvanı ve Teşkilâtı

Çavuş kelimesi, bir Selçuklu mirası olarak Osmanlılara geçmiştir. Samsa *Çavuş* gibi Osman Gazi'nin silah arkadaşlarından bir kısmı bu unvanla anılmıştır. Bu durum, Osmanlı saray ve ordu teşkilatı teşkil edilirken bütün Anadolu beyliklerinde mevcut olan *çavuşluk* müessesesinin de alındığına işaret etmektedir⁵¹.

İlk defa, XIV. yüzyıldan kalma bazı hükümleri de içerdiği kesin olan Fatih Kanunnamesinde *çavuşlara* dair önemli kayıtlara rastlanılmaktadır. Kanunnâme'ye göre, *çavuşların* âmiri olan *çavuş şisi*, divanda oturmaz; *çavuş şisi*, *çavuş şisi* ve *çavuş şisi* divana geldikleri zaman, *çavuş şisi* *çavuş şisi* ile birlikte onları karşılar ve günde 60 akçe yevmiye alırdı. Yine kanunnameye göre, *çavuş şisi* derece bakımından *çavuş şisi* ile eşit düzeydeydiler. Tayinleri *çavuş şisi*

Osmanlı devletinde *D v -i* *v ş i*'ndan başka, başta

getiriş, gönderilişlerinde ve devlet adamlarından bayramlarda bahşiş alırlardı; bu bahşişlerin miktarları kanûnen belirlenmişti⁵⁷.

“Dergâh-ı Âli Çavuşları” olarak da adlandırılan *D v -i* *Ç v ş i*’nin muhtelif görevleri bulunmaktaydı. *D v -i* ’da ve bazı taşra işlerinde muhtelif hizmetlerde bulunurlardı. Bunlardan nöbetçi olan bölük, *v* günü özel kıyafetleriyle *D v* ’nin yanında kendilerine ait yerde oturarak verilen emirleri yerine getirirlerdi. *D v* günleri davacıları çağırarak suretiyle mübaşirlik ederler, verilecek herhangi bir emri yerine getirmek için hazır bir şekilde beklerlerdi⁵⁸.

kalkışlarında, padişâh bir yere giderken ata binip inişinde ve buna benzer durumlarda yüksek sesle “ *ı*ş” denilen duayı yaparlardı⁶⁴.

D v -i *Ç v ş i*'nin bir başka görevi ise süslü kıyafetlerle atlara binmiş olarak yabancı ülkelerden gelen elçileri karşılamak ve ikâmetgâhlarında gözaltında tutulan elçilere nezaret etmektir. Hattâ elçinin konağından alınarak Divân-ı Hümâyûn'a getirilmesi dahi onların görevleri arasındaydı⁶⁵. Gedikli çavuşlar, elçi olarak yabancı ülkelere gönderilirdi⁶⁶. Bu durum daha önce de anlattığımız üzere onlara Orta Asya'dan miras kalmış bir görevdi. Ancak bu çavuşların temsili bir sıfat ve yetkileri yoktu⁶⁷.

Çavuşların en büyüklerinin unvânı *v ş ş i* idi. *B ş v ş* da denilirdi. *Ç v ş ş i*, *D v* 'a halkın istek ve şikâyetlerini bildirir, dilekçelerini takdim eder ve dava için girip çıkanlara mübaşirlik ederdi⁶⁸. Bundan başka divânın düzenini korumakla sorumluydu. *D v* kurulacağı zaman, *v ş ş i* ile *ı ı t s i* vezirleri, orta kapının iç tarafında karşılayıp selamladıktan sonra önlerine düşüp ellerindeki gümüş asaları yere vura vura Vezir yolu denilen yoldan divan mahalline doğru giderlerdi⁶⁹. Divân'da elinde gümüş değnek olduğu halde durur, davalarda bir nevi icra memurluğu görevini yerine getirirdi. Divân'a ait işler bitince *Ç v ş ş i*'nin verdiği işaret üzerine çavuşlarla hizmete memur olan diğer şahıslar divândan çıkardı. Divân'ın sonunda *Ç v ş ş i*, Sadrazam'dan padişahın mührünü alır, hazineyle defterhâneleri mühürledikten sonra yine Sadrazam'a teslim ederdi⁷⁰.

Ç v ş ş i'nin maiyetinde kendisinden sonra büyük âmir olarak *v ş t* ile *v ş* vardı. *Ç v ş*, kanun

⁶⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Ş n*, s.412.; M. Zeki Pakalın, *D ...*, Cilt I, s.332.; Ayrıca bkz. Lütfi Paşa, *v - A - s*, (Osmanlıca Metni Notlarla Neşre Hazırlayan: Âli Bey), (Önsöz ve İndeks: M.Serhan Tayşi), İstanbul 1990, s.22.

⁶⁵ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *- t*

bilinmektedir. Rumeli⁷⁶, Anadolu⁷⁷, Sivas, Bosna, Budin⁷⁸, Kanije, Temeşvar, Varat, Girit, Kıbrıs, Trablus, Halep⁷⁹, Kapudan Paşa eyaletlerinde ise hem çavuşlar kethüdası hem de çavuşlar emininin yanı sıra çavuşlar kâtibi bulunmaktaydı⁸⁰. Burada bahsedilen çavuşlar, *D v* *v ş* *ı*'dır; tıpkı merkezde olduğu gibi bunların mahiyetindeki çavuşların tecrübeli olanlarının paşa sarayında görev yapıyor olmaları muhtemeldir. Osmanlı arşiv belgelerinden bu çavuşların zaman zaman güvenlik ve asayiş ilgilendiren hususlarda görevlendirildiklerini anlıyoruz⁸¹. Ayrıca askeri zümreler içinde görev yapan çavuşlar da vardı ki bunlar genellikle kalelerde istihdam edilirdi⁸².

Gerek III. Selim zamanında kurulan *z -ı* ordusunda, gerekse II. Mahmud zamanında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra teşkil edilen *As - s -* 'de varlığını koruyan "*Ç v ş*" ve "*B ş v ş*" unvanları, bugünkü Türk ordusunda da üst rütbeli astsubaylar için ve onbaşının üstünde bir erbaş rütbesi olarak varlığını sürdürmektedir⁸³.

Sonuç

Subaşı ve çavuş unvanları, Türk medeniyetine dâhil olan devletlerde yaygın olarak kullanılan askerî unvanlar arasında yer almış olan terimlerdir. Bu unvanlar, telaffuz itibariyle değişikliğe maruz kalsalar da Osmanlı devlet teşkilâtında kullanılmışlardır. Ortaçağ Türk devletlerinde asker, ordu komutanı olarak adlandırılan sübaşı terimi, Osmanlı devletinde hem şehirlerde asayiş ve güvenlikten sorumlu olan kişiler için hem de taşrada buldukları bölgenin güvenliğini sağlayan görevliler

⁷⁶ MD, Cilt 24, 310/840.

⁷⁷ Mühimme defterlerinde eyalet ve sancak çavuşları ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. "Anadolu beylerbeyisine hüküm ki, mektüb gönderüb Ankara sancağında Çubuk nahiyesinde 11389 akçelik timar ile Anadolu çavuşlarından olan Şaban Çavuş Hasan...", Bkz. MD, Cilt 13, 58/409.

⁷⁸ MD, Cilt 31, 93/230.

⁷⁹ MD, Cilt 22, 74/152.

⁸⁰ Ümit Koç, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Çavuşluk Teşkilatı", *Fı t v s t s s B D g s*, Cilt 12, Sayı 2, s.412-413.

⁸¹ MD, Cilt 21, 31/88.; MD, Cilt 10, 146/223.

⁸² Ü. Koç, "...Çavuşluk Teşkilatı", s.413.

⁸³ M. F. Köprülü, "Çavuş", s.368.; Orhan F. Köprülü, "Çavuş", s.237.

için kullanılan bir unvan haline dönüşmüştür. Bu terim, Osmanlı idari sistemine de yansımış ve XVII. yüzyılda Beylerbeyliklerin sayısının artmasıyla birlikte idari yapılanmada meydana gelen değişiklik “subaşılık” denilen idari birimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Orta Asya’da daha çok elçilik görevlerinde bulunanlar için kullanılan çavuş unvanı ise, Osmanlı devletinde kullanım açısından çeşitliliğe uğramış ve bir teşkilât hüviyeti kazanmıştır. Her iki terim, gerek mahiyet gerekse söyleniş tarzı itibarıyla değişikliğe uğrasa da Osmanlı devletine kadar mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu durum, Orta Asya’da başlayan Türk medeniyetinin nüvelerinin Osmanlı devletindeki izleri, bir diğer ifadeyle kültürel devamlılığının bir göstergesidir.

Kaynakça**1. Basılmamış Arşiv Belgeleri**

- İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *D t* , Cilt:7, 10, 13, 16, 21, 22, 23, 24, 30, 31, 34.
 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *z D t* , No:14, 22.

2. Diğer Kaynaklar ve İncelemeler

- Acun, Fatma; "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", *z D t* , Cilt 9, s.899-908.
 Akdağ, Mustafa; "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *A. . D CF D g s* , Cilt XIII, Sayı 1-2 (Mart-Haziran 1955), s.26-51.
 Akdağ, Mustafa; *İ t s v İ t* , Cilt II (1453-1559), Ankara 1999.
 Caferoğlu, Ahmet; *Es g s o-z ğ* , Enderun Kitabevi, 3.baskı, İstanbul 1993.
 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *t* , Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704), (Haz. Abdülkadir Özcan), TTK yay., Ankara 1995.
D v g t-t s , Cilt I, III (Çev. Besim Atalay), TTK yay., Ankara 1992.
 Donuk, Abdülkadir, *Es D v t İ -As v v* , İstanbul 1988.
 Ergenç, Özer, *s t s Do- t ğ t l I. v C İ , A t 171*

- Pakalın, Mehmet Zeki, *D v o-z ğ*, Cilt I, İstanbul 1993.
- Peçevi İbrahim Efendi, *v*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Cilt I, Ankara 1999.
- Şükûn, Ziya, *F s - g t (t F g)*, Cilt I, MEB yay., İstanbul 1996.
- Turan, Osman; *v -İs t*, Boğaziçi yay., İstanbul 1999.
- o-z*, Cilt I, TDK yay., Ankara 1988.
- Unat, Faik Reşit, *s i v t*, Ankara 1992.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *s i D v t ş t*, TTK yay., Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *A B v A*, *D v t*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *s i D v t ş t*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *s i D v t z v B ş t*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Ünal, Mehmet Ali, *D t 44*, Akademi Kitabevi, İzmir 1995.
- Ünal, Mehmet Ali; "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilâtı", *s i*, Cilt 6, s.111-122.
- Varlık, Mustafa Çetin, "Ottoman Institutions of XVI. Century and Sultan Süleyman the Magnificent", *t E t g t g t*, I, Ankara 1988, s.15-110.